

היהודי האחרון – תיעוד והנצחה בתקופת השואה ולאחריה

מערך שיעור

מיועד לחטיבה העליונה

פתיחה

"אם אתה חי - אחיה בתוכך [...] יהודי העיר נעלמו מהרחובות. אין לאן לברוח" (ממכתבו האחרון של פנחס אייזנר, הונגריה, אוקטובר 1944).

לפני 60 שנה, ב-19 ביולי 1944, החלו הגרמנים לרכז את 2,000 יהודי רודוס וקוס. לאחר שהוחזקו במעצר במשך ימים מספר, הם הועמסו על אניות לאתונה. במהלך ההפלגה, שמונה ימים, עצרו האוניות בלרוס ואספו את **התושב היהודי היחיד** באי. כשהגיעו לאתונה הועמסו כולם על רכבת וארבעה שבועות לאחר האיסוף הגיעו לאושוויץ-בירקנאו. כמעט כל מי ששרד את המסע המייסר נרצח מיד עם הגעתו למחנה. בתקופת השואה, ביקשו הנאצים לרצוח ולהשמיד את היהודים באשר הם, עד האחרון שבהם. אנו מצווים לזכור ולהנציח אותם.

מי היו אותם גברים, נשים וילדים שהנאצים ניסו לרצוח אותם ולהשמיד את זכרם? במערך השיעור נתוודע לכמה מהנספים בשואה ולדרכים בהן ביקשו להנציח את זכרם וזכר הסובב אותם למען העתיד.

- כבר ראינו שמשמעות הניסיון לרצוח את כל היהודים פירושה רדיפתם בכל מקום בו הם מצויים. נסו לחשוב על משמעות נוספת הנוגעת גם במרכיב של זמן (רמז: שימו לב לרדיפת היהודים לאורך שנות המלחמה – האם יש הבדל בין רדיפתם בשנת 1941, לרדיפתם לקראת סוף המלחמה?).

היהודים האחרונים – שנת 1944

1944 הייתה שנה מכרעת במלחמת העולם השנייה. ניצחון בעלות הברית במלחמה נראה היטב באופק. **הכוחות הגרמניים נחלו תבוסה** אחר תבוסה ונהדפו לגרמניה. 1944 הייתה גם השנה שבה גרמניה הנאצית גמרה אומר להשלים את המשימה החשובה ביותר שהציבה לעצמה - רצח יהודי אירופה, מימוש "הפתרון הסופי". מונעים באידיאולוגיה אנטישמית קיצונית ובלתי מתפשרת, **הכפילו הנאצים את מאמציהם** לשים את ידם על היהודי האחרון שנותר בטרם תסתיים המלחמה. זמנם הלך ואזל. אף שנזקקו לכל משאביהם וכוחם למלחמה, לא ויתרו הגרמנים על מטרתם להשמיד את היהודים - הם שטפו ברוח סערה את כל אירופה ואספו והשמידו קהילה אחר קהילה, אדם אחר אדם, בבתים, בגטאות ובמקומות המסתור. זה היה גם גורלם של יהודי הונגריה, **הקהילה הגדולה האחרונה באירופה**.

בפעולת הגירוש והטבח, מהיעילות ביותר בשואה, גירשו הנאצים ורשויות הונגריה לאושוויץ-בירקנאו 437,000 יהודים בתוך שמונה שבועות בלבד (15 במאי עד 8 ביולי) ואחר כך באותה שנה רצחו עוד עשרות אלפי יהודים.

אך הם לא הסתפקו בכך: באותה שנה, כשהחלה האימפריה שלהם לקרוס, אימצו הנאצים את כוחותיהם האחרונים כדי לטבוח ביהודים האחרונים בלודז', בקובנו ובשוולי; באסירים היהודים במחנות העבודה מיידנק, קייזרוולד, קלוגה, קולדיצ'בו, סטרכוביצה ומחנות אחרים; בקהילות שלמות בקורפו, ברודוס, בקוס ובאיים יוניים אחרים; ביהודים רבים ככל שיכלו באיטליה, בצרפת, בהולנד, בברלין ובמקומות אחרים. יהודים שהתחבאו במקומות מסתור אולצו לצאת ממחבואם ונרצחו. פרטיזנים יהודים הותקפו ונורו. אלפי אסירי מחנות אולצו לצעוד בצעדות של מאות קילומטרים, הרחק מהחזית, לכיוון מחנות עבודה אחרים שבהם יהיה אפשר לעשות בגופם עוד שימוש אחרון לפני שיוכרעו וימותו.

מ-21 עד 25 ביולי, ארבעה שבועות בלבד לפני שחרור צרפת, נתפסו 44 ילדים ומלוויהם מאיזיה ובסך הכול 300 איש ממוסדות ילדים בצרפת וגורשו לאושוויץ-בירקנאו. בהולנד יצאה רכבת הגירוש האחרונה למזרח ב-3 בספטמבר 1944 ובה 1,019 יהודים.

כבר בתקופת המלחמה היו היהודים מודעים לכך שיתכן ולא ייותר אחריהם זכר. הם נלחמו בניסיון למחוק את זכרם. הם עשו זאת באמצעות תיעוד מחקרי, בכתיבת יומנים אישיים ובעזרת כישורי האמנות שלהם. בתקופת השואה הוקמו בגטאות השונים מפעלי תיעוד רשמיים ומחתרתיים כאחד. נוסף על כך שלחו ידם בכתיבה אלפי יהודים - זקנים, צעירים, ילדים, אנשי אינטליגנציה הרגילים למשך בעט ופשוטי העם שמעולם לא התנסו בכתיבה. הרצון להשאיר עדות, עקב התחושה כי העולם היהודי עומד בפני כליה וכי הם "היהודים האחרונים", היה לנחלת רבים.

- מפעל התיעוד הגדול בתקופת המלחמה הוקם בגטו ורשה (ורשה הייתה הקהילה היהודית הגדולה ביותר ערב מלחמת העולם השנייה. יהודי האזור רוכזו בגטו הגדול ביותר בשטח הכיבוש הנאצי). בטרם נפנה להכיר את הארכיון, נסו לשער מה הניע את האנשים להקים מפעל תיעוד כזה?

ארכיון "עונג שבת"

בגטו ורשה הקים ההיסטוריון ואיש הציבור **ד"ר עמנואל רינגלבלום** ארכיון מחתרתי וישמו "עונג שבת". בזמן המרד בגטו החביאו רינגלבלום וחבריו את כל החומר שאספו על החיים ועל האירועים בו בארגזים ובכדי חלב באדמה. האיסוף, הכתיבה וההסתרה של החומרים נעשו תוך סיכון חייהם. עבודה זו נעשתה למען הדורות הבאים, כדי שלא ישכחו קורותיהם, כדי שזכרם של יהודי ורשה לא יישכח, כדי שיהיה אפשר לספר את סיפורם. לאחר המלחמה נמצא רוב החומר, והוא משמש אותנו רבות בלימוד על גורלם.

ארכיון זה הוא גדול הארכיונים המחתרתיים היהודיים והוא היווה השראה למפעלי תיעוד נוספים. הוא התנהל בהכוונתו ובפיקוחו של רינגלבלום. האנשים, שנרתמו למפעל זה, חשו כי הם חיים בזמן חריג וחסר

תקדים מבחינה היסטורית. שם הארכיון, "עונג שבת", נובע מכך שפעיליו נהגו להתכנס בימי שבת למפגשים, והוא שימש כשם שהסווה את פעולתם המרכזית. (גולדמן ה. ובן ששון ח., **שנות ראינו רעה - פרקים בתולדות היהדות הדתית בתקופת השואה**. כרך ב', יד ושם, ירושלים 2003, עמ' 110).

"אינני יודע מי מאתנו יישאר בחיים, מי יזכה לעבד את החומר שאגרנו. אבל דבר אחד ברור לכולנו: עמלנו, מאמצינו, הקרבתנו והחיים בפחד מתמיד, כל אלה לא היו לשווא". (רינגלבלום ע., **יומן ורשימות מתקופת המלחמה**, כרך א', יד ושם, ירושלים 1994, עמ' 387).

• מה חשיבותו של התיעוד שתיעדו יהודי הגטו בתקופת השואה?

חוץ ממפעלי תיעוד ציבוריים, בהם נטלו חלק אנשים רבים, עסקו אנשים פרטיים גם בתיעוד אישי יותר, בעיקר על ידי כתיבת יומנים.

יומנים וזיכרונות

אלפי יהודים שלחו ידם בכתיבת יומן בשנות הכיבוש הנאצי והשואה. עימם נמנים ילדים ובני נוער, יהודים פשוטים ומשכילים, דתיים ושאינם שומרי מסורת, בעלי השקפות פוליטיות שונות, ואנשי ציבור בולטים לפני המלחמה ובמהלכה. חשיבותם ההיסטורית של היומנים טמונה בעובדה, שהם נכתבו בשעת התרחשות האירועים או קרוב לזמנם. ספוגות בהם תחושותיו של הכותב, המקפל בין דפי יומנו את סיפור חייו - או לכל הפחות פרק מהם. מרבית היומנים והכתובים, שחוברו בתקופת השואה, אבדו, אך מספר ניכר של יומנים ורשימות שרד ונשמר, בפרט משני הגטאות הגדולים - ורשה ולודז'. יומני התקופה מתעדים לא רק את הפגיעה בצלם האנוש, אלא אף את ההשמדה היומיומית, שהביאה לקצה של תקופה. הם נכתבו על ידי אנשים, שסולקו מהחברה האנושית, ובשעה שבה נשקפה סכנת חיים לכותביהם.

מספר גורמים הניעו את כותבי היומנים לעסוק בתיעוד פעילותם ומחשבותיהם. בקרב רבים מהם פעם הרצון לשמר את זכר הטרגדיה המתחוללת למען הדורות הבאים. הם חשו ביודעין ושלא ביודעין, כי כתיבתם עשויה להיות העדות האחרונה, כתב ההרשעה היחיד, שישרוד בהיעדרם.

אך רצון ההנצחה והשימור לא היה המניע היחיד, שעמד מאחורי כתיבת היומנים. פעמים רבות הייתה הכתיבה אמצעי לפריקת מתח ולהבעת רגשות אימה, זעם, כאב והשפלה. בולט ביומנים הניסיון לארגן את החוויה ולהכניס סדר כלשהו בהתרחשויות, נוכח המציאות המתערערת במהירות. (גולדמן ה. ובן ששון ח., **שנות ראינו רעה - פרקים בתולדות היהדות הדתית בתקופת השואה**. כרך ב', יד ושם, ירושלים 2003, עמ' 113-114).

חיים אהרון קפלן, מחנך ומנהל בית ספר עברי בורשה, כתב על יומנו שבו תיעד את תחושותיו האישיות, את התנסויותיו ואת קורות יהודי ורשה:

"יש מידידי וחברי שסוד יומני ידוע להם יעצוני ביאושם לחדול מכתוב: למה? לאיזה צורך? התזכה לפרסמו? האם הד דברייך יגיע לאוזני הדורות הבאים? כיצד? באיזה דרך? [...] ואף על פי כן - אין אני שומע להם. אני מרגיש שהמשכת היומן עד הרגע האחרון ליכולתי הפיזית והרוחנית היא שליחות היסטורית שאין לזלזל בה. עוד מחשבתי ערה ורעננה. עוד כוח היצירה שבי טרם נשתתק אף כי זה חמישה ימים שכמעט לא בא אוכל אל פי. ולכן - ליומני לא אחריש!"

(קפלן ח. א. , **מגילת יסורין**, עם עובד, יד ושם, תשכ"ו, עמ' 546-547).

חיים קפלן נרצח בשנת 1942 בטרבלינקה.

- איזו משמעות מצאו האנשים בכתיבת היומנים בתקופת השואה?
- האם לדעתכם המניעים שעמדו בבסיס כתיבת היומנים והזיכרונות האישיים שונים מאלו שמצאנו במפעלי התיעוד הציבוריים. אם כן, מדוע ובאיזה אופן?
- גם קפלן וגם חבריו הבינו שסופם קרב. אילו גישות שונות לגורל היהודים משתקפות ביחסם לכתיבת יומן?

העתיד העסיק ילדים ובני נוער רבים בשואה. את משאלותיהם לעתיד הם ביטאו ביומנים, במכתבים ובשירים רבים. משאלותיהם של הנספים מלמדות אותנו על זהותם, חלומותיהם ותקוותיהם. בני נוער כתבו מתוך ידיעה כי סיכוייהם לשרוד במלחמה אינם גדולים, והם ביקשו להשאיר לדורות הבאים, דבר מה שיזכיר את קיומם. לעתים כל שנותר לנו מהם הוא שמם.

נוסף על פשעם העיקרי, רצח היהודים, ניסו הנאצים שלא להותיר כל זכר הן לפשעים שביצעו הן לקורבנות שניספו. הנאצים השקיעו מאמצים רבים בטשטוש עקבות הפשע: שריפת הקורבנות ופיזור אפרם, השמדה מאומצת של מסמכים שהעידו על מעשיהם, איסור מוחלט על הס"ס לספר על פשעיהם ועוד. בד בבד עסקו הנאצים בדה-הומניזציה מתמשכת של הקורבנות היהודיים וניסו למחוק את זהותם האנושית. המסמכים שהשאירו לנו הנספים מסייעים לנו בחילוץ דמותם ממצולות השכחה.

אחד המסמכים הידועים ביותר הוא יומנה של **אנה פרנק** - אנה פרנק נולדה בגרמניה בשנת 1929. בעקבות עלייתו של היטלר לשלטון עקרו בני משפחתה מגרמניה לאמסטרדם שבהולנד. מיולי 1942 הסתתרו בני משפחת פרנק עם ארבעה יהודים אחרים בעליית גג. ב-4 באוגוסט 1944 הלשינו עליהם לגסטפו שכניהם ההולנדיים. בני המשפחה והיהודים האחרים שהיו אתם גורשו למחנה אושוויץ-בירקנאו. אדית, אמה של אנה פרנק, נספתה באושוויץ. אנה ואחותה מרגוט נספו בברגן-בלזן ב-1945. האב אוטו פרנק נשאר בחיים והקדיש את חייו להנצחת זכרה של אנה באמצעות יומנה.

"אני מקווה שאוכל לגלות לפניך את כל לבי כאשר עוד לא יכולתי לגלותו לאיש. ואני מקווה שתהיה לי למשען נאמן. [...] מצאתי בך עד כה משען נאמן, וגם בקיטי אשר לה אני כותבת בקביעות. אופן זה של כתיבה ביומני נראה לי הרבה יותר מוצלח ואני מחכה בקוצר רוח שיהיה לי פנאי לכתוב בך. אני כה שמחה שלקחתיך אתי!"

(פרנק אנה, **יומנה של נערה**, קרני ודביר, תל אביב 1992, עמ' 9).

לצד התיעוד הציבורי והאישי של חיי היומיום, נותרו ברשותנו עדויות אחרונות לתחושות אנשים זמן קצר טרם הרצחם.

מכתבים אחרונים

לפני מותם - בגירושם, במקומות האיסוף וברכבות - כשהם מפוחדים, מופתעים, תמהים ודואגים, כתבו יהודים, גברים ונשים ליקיריהם את מילותיהם האחרונות, את תקוותיהם, את תחושותיהם, ואת ציווייהם האחרונים.

המכתבים האחרונים שלפנינו הם עדות סובייקטיבית של הקורבנות על המצבים שבהם הם היו שרויים כפי שהם עצמם קלטו אותם - ולא כפי שהצטיירו בעיני הגרמנים. מטבעו של מכתב שהוא אישי, והקול הייחודי של כותבו הוא המנחה את תיאור האירועים: 'מכתב הוא נפש חיה, הד נאמן של הקול הדובר' (אונורה דה בלזק). ה'הד הנאמן' נשמע במכתבים אחרונים אלה בזעקה, בכעס, בהפצרה, באהבה, בקריאה לנקם ובחוויות רגשיות רבות אחרות, כאשר עמדו אנשים אלה לפני מותם.

(בכרך צבי, **אלה דברי האחרונים - מכתבים אחרונים מן השואה**, יד ושם, ירושלים תשס"ג, עמ' 12).

בימי הגירוש הגדול של יהודי גטו ורשה למחנה ההשמדה טרבלינקה בשלהי יולי 1942 כתב **נחום גז'יוואץ'** את רשימותיו, אשר נשתמרו ונמצאו לאחר המלחמה. גז'יוואץ' השתתף יחד עם דוד גרובר וישראל ליכטנשטיין בהטמנת חלקו הראשון של הארכיון המחתרתי "עונג שבת" באדמת הגטו בשלהי יולי 1942, ימי הגירוש הגדול של יהודי ורשה. השלושה נספו, ובידנו נותרו רשימותיו של גז'יוואץ', צוואתו, צוואת חברו דוד גרובר וצוואתו של מורם ישראל ליכטנשטיין.

"הנני רואה: רצים. אני יורד מהר אל הרחוב. [...] הורי גרים ברחוב פ' 41. אני שואל מהר: 'מה נשמע שם?'

ועונים לי, כי גם הרחוב הוא חסום. אינני יודע מה גורל הורי, והנני מצפה להזדמנות להגיע אליהם במהירות. מה עם הורי? – אני שומע צעקה. הולכים. כבר הנני בחצר. [...] [נתקפתי] בפחד. הנה אני כבר בתוך הבניין, ועתה אני הולך אל הורי לראות, מה שלומם. ואינני יודע מה יעלה בגורלי ואם אוכל לספר לכם את הקורות בהמשך הימים. זכרו, שמי הוא נחום גז'יוואץ' ה-30 ביולי 1942".

(שנר צבי, דרך שלמה [עורכים], **דפים לחקר השואה והמרד**, סדרה שנייה, מאסף א', בית לוחמי הגטאות, הקיבוץ המאוחד, תש"ל, עמ' 270).

עדות אחרונה ייחודית מופיעה על קירות בית הכנסת בעיר **קובל**. בקובל חיו כ-13,000 יהודים לפני המלחמה. לאחר המלחמה נותרו רק כ-40 יהודים בקובל ובסביבותיה. בתקופת המלחמה רוכזו יהודי העיר בבית הכנסת. לפני שנרצחו הם חרתו על קירות בית הכנסת את דבריהם האחרונים:

"ארץ, אל תכסי דמנו

שמים, נקמו נקמתו

אנו הולכים למיתה אכזרית יחד עם כל עדת קובל על ידי הרוצחים האכזרים".

(יום ה', י"ד ימים לחודש אלול, בלומה, יעקב דוד ויהודה)

"בדם ואש יהודה נפלה, בדם ואש יהודה תקום. נצח ישראל לא ישקר".

(19 בספטמבר 1942, מרים רויזן)

"לבאים אחרינו! זכרו את הנפשות הצעירות".

(י' שרולה, פ' קגן, י' גיבנט)

"בת עשרים הנני. הוי, מה יפה העולם מסביב [...] למה יורידוני לטמיון עת כל ישותי משוועת לחיים?

האמנם רגעי האחרונים הגיעו?"

(ללא חתימה)

"הולכת אני אל השקט הנצחי".

(סוניה מלניצר)

"כתוב אכתוב בפעם האחרונה לפני מותי. לא אדע, אם מישהו מהיהודים יישאר בחיים. חבל, שאני לא אהיה

המאושרת הזאת".

(לאוני-צופרפין א. [עורך], קובל - ספר עדות וזכרון לקהילתנו שעלה עליה הכורת, ארגון יוצאי קובל

בישראל, תל אביב תשי"ז, עמ' 494-495, 487-488).

• אילו מסרים עולים מהדברים?

• בין המסרים עולה נושא הנקמה. לאיזו נקמה לדעתך מכוונים הנספים?

ניסיונות התייעוד וההנצחה של החיים בתקופת השואה החלו, כאמור, כבר בתקופת המלחמה ונמשכים עד

עצם היום הזה. אחד מהביטויים העדכניים והייחודיים להנצחתם של הנספים הוא מאגר השמות שעלה

לאינטרנט בשנת 2004.

מאגר השמות ביד ושם

אחד הפרויקטים הראשונים של יד ושם היה תיעוד שמותיהם וגורלם של הנספים בשואה. מאז 1953 תועדו קרוב ל-3 מיליון שמות באמצעות דפי עד, אך המלאכה עדיין רבה. ייתכן שחלק מן השמות לא ייוודעו לעולם, שכן משפחות ואפילו קהילות שלמות הושמדו בלי להשאיר מאחוריהן כל סימן, בלי שאיש יוכל לספר עליהן דבר.

כיום, יד ושם מחדש את מחויבותו לגאול את שמותיהם, את פניהם ואת סיפורי החיים שלהם. אבן אחת לא תישאר על כנה במאמציו לשחזר את זיכרון החיים של כל יהודי שנרצח בשואה. ב-22.11.04, הועלה לאינטרנט המאגר המרכזי של שמות קורבנות השואה והוא זמין עתה לכל בית יהודי בעולם כולו בכתובת www.yadvashem.org. יד ושם מנסה להציל את זכרם של כל אחד ואחד מששת המיליונים מהשכחה שהועידו להם הנאצים, שב ודורש את המשפחות, שכניהן וחבריהן ואת העולמות האבודים של בני עמנו וממשיך לחפש בכל מקום מידע, תמונות וסיפורים אישיים על אודות כל יהודי ויהודי שנרצח בשואה. חובתם של העולם היהודי ושל העולם כולו לסייע בהשבת זכרם. כל עוד מי שמסוגלים לזכור נמצאים אתנו, על יד ושם לסייע להם להשלים את דפי העד על יקיריהם ועל כל האנשים שהכירו אשר נספו כשניסו הנאצים להשמיד את עמנו. אנו חייבים להציל את זכרם של שישה מיליון בני אדם, עד השם האחרון.

הצוואה / אכסלרוד

תרגום: יהושע טן-פי

בישיבת סלבודקה בגטו של ליטא
יושב לו שמש זקן ואבול.
את תפילת הווידוי בלחש יפליטה,
ירשום את צוואת הדור השכול.

עת תצאו לחופשי, יהודים,

ספרו לבנים בני-בנים

על סבלות ותלאות שבאוננו,

על רצח וכאב ידעונו [...]

נפטר השמש – צוואתו מהבהבת

בלב יהודים מגדול ועד טף.

באותיות זהב – היד כאן כותבת

קורות הגטו, חיינו ושיריו.

(רפופרט ספירה [עורכת], בין תמולנו למחרנו, יד ושם, ירושלים 2000, עמ' 172).